

Lärarhandledning till föreställningen

VÄSTANÅ
MUSIK & TEATER

2024

Bra att känna till	3
Spelplatsen och allmän information	3
<i>I domarens skepnad</i>	3
Handling	3
Ensemblen	3
Scenografin	3
Teatermasker	4
Finnkulturen	4
Samtiden	4
Trolldomscommissionen	5
Möjlig förklaring till hur häxysterin kunde starta	5
Häxor	5
Vanliga häxanklagelser, tortyr och häxprov	6
Det stora oväsendet, 1668-1676	6
Urban Hjärne	7
Straff	7
Samhällets gemensamma ansvar	7
Innan föreställningsbesöket	9
Exempel på domar och värmländska häxprocesser	9
Föreläsningar i anknytning till <i>I domarens skepnad</i>	9
Diskutera - teatern som arbetsplats	9
Diskutera - det stora oväsendet	9
Efter teaterbesöket	10
Analys ur ett personligt perspektiv	10
Beskriv	10
Tolka	10
Reflektera	10
Samtala om tematiken i föreställningen	10
Föreställningsanalys	11
Besök av teaterpedagog i anslutning till föreställningen	11
Rundvandring och guidning av teaterpedagog	11
Exempel på domar och värmländska rättsprocesser	12
Kapten Elin på Värmlands Näs	12
Exempel på andra värmländska häxprocesser	13
Torsby, Ekshärad och Herrhult (Kroppa), 1608	13
Lungsunds socken, 1608	13
”Värmland”, 1636	13
Visnums härad, 1651	13
Vadje, 1665	14
Bjälverud (Sunne), 1673	14
Sörmark, 1683	14
Granbäck (Sunne), 1706	14
Mölnerud, 1733	14
Långnerud, Östmark, okänt år, samt Tössebo (Åmål), 1735	15
Ölme, 1748	15
Åls socken, Älvdalen, Dalarna, 1757, 1778	15

Bra att känna till

Att uppleva en teaterföreställning kan innebära att man får nya tankar, känslor och upplevelser genom mötet med scenkonsten. Eller att man lär sig något nytt om sig själv. Men detta sker inte automatiskt. Hur vi tar hand om kulturupplevelsen kan avgöra hur känslan eller tolkningen landar hos betraktaren.

Det fantastiska med scenkonst är att varje publik får tillåtelse att tolka föreställningen på sitt unika sätt. Även om man som lärare inte behöver ha gigantiska pedagogiska projekt kring det upplevda, så kan ofta ett kort samtal kring upplevelsen berika. Syftet med lärarhandledningsmaterialet är att du kan inspirera och skapa trygghet och förväntan inför föreställningen, samt använda materialet till vidare samtal efter besöket.

Spelplatsen och allmän information

Västanå Musik & Teater är en professionell musikteater med ett regionalt uppdrag, som är verksam i Rottneros utanför Sunne. Föreställningen *I domaren skepnad* spelas i Västanås vinterbonade spellokal som kallas för Loftet. Loftet rymmer 250 publikplatser, men under *I domarens skepnad* säljs endast 150 platser per skolföreställning.

Inför föreställningen hälsar Västanås personal er välkomna och visar er därefter in i spellokalen. Ytterkläder lämnas på avsedd plats utanför spellokalen. Ingen kommer in, eller lämnar, spellokalen under pågående föreställning, så det är bra om alla utträttat sina behov innan föreställningen drar igång. Toaletter finns i foajén.

Föreställningens längd är cirka 60 minuter.

Fotografering eller ljudupptagning under föreställning är inte tillåtet.

Mobiler och annan elektronisk utrustning som kan orsaka störningar ska vara avstängda under besöket.

I domarens skepnad

Föreställningen bygger på en novell, "Vid tinguet", skriven av Santeri Ivalo från norra Finland. Västanås dramaturg Susanne Marko och Västanås regissör Leif Stinnerbom, har sedan förlagt föreställningen i den värmländska finnskogen år 1690.

Föreställningens musik är komponerad och arrangerad av Västanås kompositör Magnus Stinnerbom.

Handling

Det framkommer att Sillanpääs Marina har varit gift, men skilt sig. De har gemensamt haft ett barn som dött, av oklara omständigheter. Hon har blivit traumatiserad av händelsen, vilket gjort att hon har blivit förvirrad och hallucinerar.

Sillanpääs Marina är en fattig kvinna som arbetar som *klok gumma*. Som "klok" ansågs man ha förmåga att bota sjuka, öka skörden, påverka väder, men också att skada människor och djur. Hon blir nu av grannar och kyrka anklagad för häxeri. Domare/lagläsare i fallet blir Olof Vistadius; en man som inte tror på häxeri. I samma kommission finns prästen, länsman och kyrkoherde, tre män som är övertygade om att häxor finns. Kommer Olof Vistadius att låta sig påverkas?

Ensemblen består av:

Skådespelarna Hanna Kulle, Daniel Lindman Agorander, Stina Olsson, Håkon Odden, Niklas Ejnar.

Musikerna Anna Karlsson: Viola d'amore, moraharpa. Niklas Bertilsson: trummor, sampler, orgel. Albin Broberg: 12-strängad gitarr

Scenografin består av 3 mindre kistor innehållande teatermasker, en domarbänk och ljuskandelabrar.

Teatermasker

Skådespelarna använder teatermasker. Teatermasker kan användas på olika sätt och kan berätta olika saker. Västanå har valt att arbeta med teatermasker i denna föreställning för att markera den distans som människor håller till andra människor.

Vid ett tillfälle tar Sillanpääs Marina av sig masken. Masken har, för henne, varit ett skydd att kunna gå in i sig själv och stänga ute allt otäckt runt omkring sig. Att hon tar av sig masken blir en symbol för att hon litar på Olof Vistadius och vågar bli sig själv, fullt ut.

Finnkulturen

Sillanpääs Marina är, i Västanås version, av skogsfinnsk härkomst. Hon lever någonstans i de värmäländska skogarna och har skogsfinnar som grannar.

Under slutet av 1500-talet började svedjebrukande finnar att flytta till Sverige. De lockades av skattefrihet under 6 till 15 år. De tilldelades svårödlade marker, på kullar och berg, men tack vare svedjebruket så fick de gott om skörd av råg. Svedjebruket krävde dock stora arealer och stor arbetskraft. Mellan 10 000 och 15 000 finnar tror man flyttade till Sverige under denna period.

Det fanns en polarisering mellan svenskar och skogsfinnar. Det annorlunda skapade konflikter och misstänksamheten mot "de andra" var därför ofta stark.

Skogsfinnar hade ofta en stark tro om naturens läkande krafter. Det var vanligt förekommande att man använde sig av ramsor och besvärjelser för att läka och förstöra för andra. Det kunde handla om att stilla blod (få sår att sluta blöda), sätta trollskott (göra någon hastigt sjuk), eller att, genom pukharens kraft, mjölka grannens kor. Lövjeri (att använda växter för att bota), som senare ansågs vara en lindrigare form av häxeri, ingick i skogsfinnarnas vardag.

Samtiden

Sillanpääs Marina levde i ett olyckligt äktenskap och då deras barn dör så lämnar hon sin man och flyttar ut i en bastu i utkanten av byn. Hon börjar hallucinera och är osäker på vad som är verklighet och vad som är fantasi.

Under 1500- och 1600-talet pågick religionskrig runt om i Europa. Kristendomen användes som politisk ideologi för att ena folket. I Sverige var detta en omvälvande tid. Kungamakten och kyrkans roll stärktes.

Prästerna hade stor makt över människornas vardagliga liv. Prästen hade utbildning, kontakt med makthavare och var den som spred nyheter till församlingen. För människor på 1600-talet var djävulen ofta en verklig varelse och prästerna ägnade mycket tid till att hota och varna om helvetet. I domstolsprotokoll kan man se att prästen haft en ledande roll i häxprocesser. Tribunaler, tortyrkammare och dödsdomar/landsförvisningar vid fel religiösa livsåskådningar fanns redan. Detta var inget nytt, utan en del av det svenska rättsväsendet på 1600-talet.

Fattigdomen är en viktig del av sammanhanget och tiden då häxprocesserna pågick. Som skogsfinne hade man vanligen varken många djur, eller stora skördar. Det fick stora konsekvenser om exempelvis bondens ko blev sjuk. Det var då lätt att lägga skulden på någon annan, genom att anklaga denne för häxeri. Efter nödår på nödår var det egentligen inte så märkligt att Blåkulla målades upp som ett himmelrike med dignande festmåltider, dans, fest och lättja. Men här fanns även en stor vrede mot kyrkan. I rättegångsprotokoll framkommer det att häxan, under sin **Blåkullefärd**, skulle ta spån från kyrkklockor, kasta ut den över vattnet och ropa "Må min själ komma åter till Gud, lika lite som järnet till klockorna". På Blåkulla fanns även en strikt social gradering. De nya häxorna fick endast stå i dörren de första gångerna. Bland de äldre rådde en kamp om djävulens gunst, så att slagsmål kunde utbryta. Ju högre upp i hierarkin och ju närmare djävulen man befann sig som häxa, desto bättre. Här verkade man även utföra ungefär samma sysslor som i sitt vardagliga liv, även om de riktigt gamla ofta tycks ha fått förnedrande uppgifter.

Trolldomskommissionen

Sillanpääs Marina står anklagad inför trolldomskommissionen, misstänkt för häxeri. I kommissionen står lagläsaren (domaren), prästen, länsman och kyrkoherden. Alla fyra personer förhör Sillanpääs Marina och vittnen.

De som anklagades för häxeri ställdes inför en trolldomskommission (häxdomstol). Kommissionen bestod av präster, jurister och betrodda lekmän som ledamöter. I rättegångarna vittnade barn och vuxna falskt om hur de utpekade och anklagade (kvinnorna) blivit besatta av djävulen. Ibland stod de anklagade för att ha fört med sig barn till Blåkulla, där de träffat djävulen och fått uppleva olika hemskheter. Ett par barns vittnesmål och ett uppvisat blåmärke kunde räcka för att döma någon till döden för häxeri. Egentligen fick inte barn vittna i rättegångar enligt svensk lag. Och egentligen krävdes fler vittnesmål, men i trolldomskommissionen gjordes undantag. Man kan se i de omfattande protokoll som finns bevarade att vittnesmålen är påfallande lika. Det rör sig om muntliga vandringsberättelser, som anpassats efter personer och boendeort.

Möjlig förklaring till hur häxysterin kunde starta

Trodde de anklagade verkligen på vad de själva berättade? Eller var det erkännanden för att slippa tortyr? Den tidens människor trodde allmänt sett på det övernaturliga lika mycket som att vi idag tror på det som vi kallar för vetenskap. Vi har idag också krav på större bevisföring än på den tiden. Att på den tiden öppet tvivla på Gud kunde vara farligt och under tortyr var det svårt att hålla fast vid sin berättelse.

Kristendomen var en påtvingad religion. Men folket i byarna och på landsbygden hade en egen tro. Många trodde på olika väsen. Höll man sig väl med de väsen som fanns så gick allt i regel bra. Denna folkstro fungerade vid sidan av kristendomen. Dom kompletterade varandra. Men för kyrkan var folktron en styggelse.

Genom folktron trodde man på ödet, men också att man till viss del kunde påverka ödet. Till viss del kunde alla utöva magiska handlingar, men de "kloka" visste mer än andra. De kunde bota sjukdomar, avvärja olyckor, finna tjuvgods, väcka och döva kärlek. Man trodde också att de "kloka" hade makt att skada djur och människor, styra om väder, ordna missväxt, sätta sjukdomar i fiender m.m. Det var lätt att utse en syndabock då regnet uteblev och solen torkade ut grödorna. Och det var dessa syndabockar som sedan anklagades för häxeri.

Ryktet om djävulens raseri spreds. Dom "kloka" blev farliga. I kyrkorna lästes böner mot styggelsen. Överallt brändes häxor. Barn blev viktiga huvudvittnen. Blåkullafärderna blev på denna tid det allmänna samtalsämnet. Samma berättelser upprepades av alla samhällsklasser, i alla sammanhang. Och överallt lyssnade barnen. På nätterna drömde de vuxna om **Blåkullefärder** och barnen fick mardrömmar och skrek i sömnen. På mornarna utfrågades dom om nattens händelser. De vuxna uppmuntrade barnen att berätta och barnen gillade uppmärksamheten. Så skapades de falska barnvittnesmålen. Även de vuxna kunde ibland vara osäkra på om de kanske varit på Blåkulla under natten, efter nattens drömmar.

Berättelserna om Blåkulla var snarlika. Det tycks ha varit vandringsägner som vandrat från mun till mun. Varje berättare har lagt till och dragit bort och på det viset gjort berättelsen till sin egen. På detta sätt spreds berättelserna och anklagelserna över stora delar av Europa.

Häxor

Sillanpääs Marina var en "klok gumma". Detta innebar att hon troligen ansågs ha förmågan att exempelvis läka både djur och människor. Hon blev därför utpekad som häxa av sina vänner och grannar.

Bysammanhållningen var stark och den som på något sätt stack ut från mängden kunde lätt bli utpekad till häxa. Dessa utpekade (ofta kvinnor) var vanligen vanliga, fattiga kvinnor eller änkor, som tog sina drömmar för verklighet och fogade sig efter folkets anklagelser.

På grund av omständigheter såsom hög ålder, egendomliga vanor, folkskygghet eller fysiska åkommor, kunde det också innebära att de pekades ut, utan att de någonsin försökt sig på att bota

eller utöva trollkonster. De fogade sig till ryktena och började utforska trollkonster ofrivilligt, för att sedan erkänna häxkonster i domstol och dömas till döden.

Häxor ansågs kunna förstöra människors och djurs fruktsamhet. De kunde påverka markens grödor, åstadkomma sjukdom, storm, åska och hagel. De anklagades också för det som kom att kallas för **barnaförandet**; att hämta små barn, nattetid, ur deras sängar och föra dem genom luften bort till **Blåkulla**. Detta var en anklagelse som allt oftare förekom i de svenska trolldomsrannsakingarna, till dess att stora delar av Sverige råkade i panik. En epok som fått namnet *det stora oväsendet*.

I ett senare kapitel redogör vi för en värmländsk häxprocess som fick stor uppmärksamhet; "Kapten Elin" på Värmlands Näs.

Vanliga häxanklagelser, tortyr och häxprov

Sillanpääs Marina står anklagad för att ha åkt till Blåkulla och träffat djävulen. Hon utfrågas också om barnets död och vilket samröre hon haft med djävulen. Sillanpääs Marina som hallucinerat är osäker på vad hon verkligen varit med om. Och allteftersom rättegången går, träder vittnen fram och vittnar till hennes nackdel. Hon anklagas för att ha skickat vargen på grannens får, förlamat en bondes arm, fått ryor att brinn ner osv.

Sedan Karl IX:s tid (1550-1611) så stödde man sig flitigt på påbud i Gamla testamentet, där det bland annat stod: "Een trolkona skal tu icke låta lefwa".

I 1665 års stadga fick man tydliga rättesnören om eder och sabbatsbrott. Här tydliggörs att den som använder sig av trolldom, eller ingår pakt med djävulen, ska straffas hårt. Detta eftersom det anses vara "en gruvlig synd och missgärning". All vidskepelse är förbjuden. Till detta hör *signeri*, läsning av formler, spådom, "planetläsande" och saker som ger god jakt- och fiskelycka. Även offerhandlingar vid träd och sjöar ingår. Dom som döms för ovanstående skulle dömas för trolldom i grova fall. Medan dom som utövar *lövjeri* (manipulerande av föremål, ex. kyrkogårdsmull, hår, ben, grodor, örter/växter till ex. botande) skulle dömas i lindrigare fall.

Majoriteten av de anklagade blev frikända. Det förekom i ett antal fall att människor lät sig dömas och frikännas från häxeri för att rädda sin ära. Det räckte med att du hade 6 eller 12 personer som vittnade till din fördel, för att bli befriad från misstankar. För att bli anklagad och fälld krävdes endast 2 samstämmiga vittnen eller full bekännelse.

Tortyr användes på olika vis. År 1675 rekommenderade till och med kung Karl XI att tortyr skulle tillgripas, så att de misstänkta skulle få en "föraning om" den eviga pina som väntade dom efter döden.

Även psykisk misshandel användes. Prästerna försökte få de misstänkta att erkänna genom hot om den pina som kommer i helvetet om de hamnar där.

Det förekom att kvinnor som var misstänkta för häxeri skulle genomgå tester. Vattenprovet var ett sådant test. Bödeln band kvinnans händer och fötter och därefter kastade man henne eller honom i ett vattendrag. Om den anklagade häxan flöt så var denne en häxa. Om den anklagade sjönk och drunknade så var denne oskyldig och hedrades då med en kyrklig begravning.

En annan grym metod, för att tvinga fram ett erkännande, var att inte ge mat och dryck till de anklagade och att vägra dem sömn.

Kommissionen iakttog om den anklagade fällde tårar eftersom man ansåg att djävulens anhängare inte kunde framkalla tårar. Man såg också om de anklagade hade en hög smärtröskel, eftersom smärtröskeln var en egenskap som ökade hos djävulens anhängare. Om de misstänkta ryckte till under förhören så tolkade man det som att djävulen försökte hålla tillbaka deras erkännande.

Det stora oväsendet, 1668-1676

Under denna tid fanns en masshysteri som ledde till att nära 300 personer dog. Det var under denna period som majoriteten av Sveriges häxprocesser hölls. Det var vanligt att man angav alla som man hade större eller mindre konflikter med. Falska vittnen (ofta barn) berättade om Blåkullafärder och samröre med djävulen. Barnens vittnesmål stämde ofta bra överens, vilket kan bero på det faktum att de under rättegångarna satt i gemensamma vaktstugor och där hade gott om tid att prata ihop sig.

Så småningom började tvivel uppstå kring vittnesmålen. Att djävulen fanns, var man säker på. Men man började ifrågasätta sanningshalten i de vittnesmål som varit. En utredningskommission tillsattes under ledning av Urban Hjärne (Se nedan). Till slut började vittnen erkänna att de ljugit i domstolen och allt färre häxanklagade dömdes till bålbränning.

1677 gick det ut en skrivelse från regeringen till alla svenska församlingar. Den meddelade att man inte längre skulle läsa den bön mot trolldomsväsendet som tidigare använts, utan den skulle bytas mot en tacksägelsebön för att Gud gjort slut på trolldomsplågan och satans raseri.

Urban Hjärne (vetenskapsman och läkare) var den som började ifrågasätta vittnesmål och som lyckades få slut på hysterin. 1676 ingick han i en kommission som redan hunnit kosta många människoliv. Han ingick i en tillsatt kommission som skulle undersöka och utreda tidigare domar. Bland annat såg han att barnvittnens historier inte stämde överens. Hjärne medger i sina skrifter att djävulen finns, men att det inte finns bevis att trollkärningar skulle beblandats med djävulen. Han märkte också att en del barn inte mindes sina Blåkullafärder förrän de agats, eller mutats, och därefter "bekänt" blåkullafärder, vilket han tyckte var märkligt. Kommissionens utlåtande slutar med att framhålla att djävulen skapat denna hysteri, genom att besätta människor med syner, svimningar, drömmar och okristliga lögnar.

Straff

Fängelsestraff började användas först på 1700-talets senare hälft. Dessförinnan var bötesstraff, skamstraff och kroppsstraff vanliga domar för att avskräcka omgivningen och förnedra brottslingen. Många av de anklagade i häxprocesserna dömdes till döden, men även gatlopp, kyrkostraff, kyrkoplikt, spöstraff/ris, landsförvisning och stupstocken var vanligt förekommande.

Gatlopp innebar att den dömda fick springa med bar överkropp mellan två rader av män försedda med spön eller käppar. I ett domprotokoll skulle domen bli 80 man som stod på varsin sida och utdelade slag mot den dömda när han sprang förbi.

Kyrkostraff innebar att man inte fick delta i gudstjänsten och inte fick ta nattvard.

Kyrkoplikt är en form av bestraffning där den dömda personen fick stå på en särskild pall under gudstjänsten och efter att brottet lästs upp från predikstolen skulle personen offentligt bekänna sin synd, ångra sin synd och bli förlåten. Straffet innebar att man blev utesluten ur församlingens gemenskap tills detta hade genomförts.

Spö eller ris förekom ofta som kroppsstraff. Det innebar att man slog på den som var dömd.

Landsförvisning kunde innebära att man måste lämna sin hembygd och bo på annan ort.

Att sitta i stocken med ris i handen var ett skamstraff, som kyrkoplikt. Man fick sitta fastspänd i stocken inför allas blickar. Man fick blotta sina axlar och hålla riset som en symbol för det kroppsstraff man slapp ifrån.

Att bli dömd till Guds dom innebar att rätten inte ansåg sig kunna varken fria eller fälla den anklagade, utan överlämnade avgörandet om den anklagades skuld till Gud.

Det finns dock bara ett känt fall där kvinnan brändes levande i Sverige och det var 1676 i Stockholm då Malin Matsdotter avrättades. Övriga kvinnor avrättades genom halshuggning och brändes som döda. Många frikändes också i brist på bevis. Över 300 personer avrättades, mest kvinnor. Cirka 15% av de åtalade var män, de flesta frikändes.

Den 1 juni 1675 brann det största häxbålet i Sveriges historia. Då brändes samtidigt 72 häxor, varav 2 män och 4 pojkar. Häxorna avrättades innan de kastades upp på bålet. Det var häradsrätten som dömdo och trolldomskommissionen som fastställde dödsdomarna.

Samhällets gemensamma ansvar

Allmogen var skyldig att leverera bränsle till bålbränningar. Enligt tillägg som har gjorts till några handskrifter av landslagen (svensk lag som gällde 1442-1734) ålåg det varje bonde i häradet, där

avrättningen skulle ske, att på sin egen skog hugga ett lass ved och frakta det till bålet. I annat fall fick man böta 3 mark. Fyra av häraderna i Västersysslet (Gillbergs, Jösse, Nordmarks och Älvdals härad i Värmland) löste dock detta genom att i stället hugga ved till hertig Karls bruk i Bro (nuvarande Kristinehamn). Detta skedde bland annat 1575 i Fryksdals härad då en kvinna blev dömd till bålbränning för trolldom. Det visade sig dock, när bruket lades ned, att Fogden i Bro inte redovisat all ved från fallet med kvinnan i Fryksdalden, utan troligen använt veden för eget behov.

Britta, i Borgsviks socken i Grums, dömdes till bålbränning för att ha vanärat gud genom lövjeri 1575. Även hennes ox och en ko offrades, vilket var brukligt vid den här typen av domar. Det finns en notering om att Brittias dom "förpliktar var man" i Grums härad 4 mark, sammanlagt 340 mark. Detta förklaras med att det vid denna tid förekom en överenskommelse att en kollektiv gåva kunde lösa en dödsdömd person från bålbränning till ett annat dödsstraff. Anledningen till att man gjorde på detta vis kan ha varit besväret med vedleveranser, men också fruktan för röken från bålet. Röken kunde anses orsaka missväxt och nödår där den drog fram. Troligen hade häradsborna genom sitt bidrag löst Britta från bålbränningen till ett annat avrättnings sätt. De redovisade kreaturen offrades däremot som planerat.

Innan föreställningsbesöket

Exempel på domar och värmländska häxprocesser

Gå igenom de domar som finns längre bak i lärarhandledningen. Kanske pågick någon av processerna nära er? Läs upp några av häxprocesserna för eleverna. Diskutera:

- Skulle denna typ av domar kunna ske idag? Motivera.
- Skulle denna typ av brottsanklagelser kunna ske idag? Motivera.
- Vad kan folk bli beskyllda för idag ute i samhället? Leder det till rättegångar eller vad blir konsekvensen av beskyllningarna om brottet inte är olagligt?
- Vad händer med ett samhälle där invånarna delas upp i ”vi och dom”? Vad kan man göra för att minska polarisering i samhället?

Föreläsningar i anknytning till *I domarens skepnad*

Under lördagar kommer vi ha föreläsningar i anknytning till våra offentliga föreställningar av *I domarens skepnad*.

Lördagen den 24 februari kl 14.30 kommer Fredrik Skott (docent i nordisk folkloristik) med föreläsningen ”Tillförlitlig berättelse om den ryktbara trollpackan kapten Elins förmenta resa till Blåkulla”.

Lördagen den 2 mars kl 14.30 kommer Dick Harrison (professor i historia vid Lunds universitet) med föreläsningen ”Stora oväsendet: när ondskan kom till Sverige”.

Info och biljetter finns på:

<https://vastanateater.se/event/i-domarens-skepnad-offentlig/>

Diskutera - teatern som arbetsplats

Prata om teatern som arbetsplats. Vilka yrkeskategorier finns det och vilka funktioner har de? Påverkar publiken föreställningen? Hur? Varför? Hur blir man skådespelare, musiker, scenograf, ljudtekniker eller kostymör? Blir skådespelare och musiker nervösa?

Diskutera - det stora oväsendet

- Hur kunde hysterin bli så stor?
- Skulle detta kunna hända idag? Hur då?

Efter teaterbesöket

Analys ur ett personligt perspektiv

Diskutera och ventilera föreställningen med eleverna. Se till att ställa frågor som det inte går att svara "bra" eller "dåligt" på. Betona att man inte kan ha "rätt" eller "fel" på dessa frågor, utan att alla svar är rätt. Försök skapa en diskussion där alla åsikter tas på allvar.

Beskriv

- Börja med frågan "Vad såg du?" och samtala om det barnen upptäckt - se om ni finner samband (tematik) mellan det ni tagit upp.
- Vilka var beståndsdelarna (skådespelare/dansare, rörelse, röst, text, ljud, ljus, musik, mask, kostym, scenografi, rekvisita, regi, koreografi...)?
  - Olika aspekter av tid (tidsepok, kronologi, tidshopp, tempo, rytm...)?
    - När började föreställningen, tycker du?
    - När slutade föreställningen, tycker du?

Tolka

- Ställ frågan "varför?" på ovanstående beskrivningar, ex. varför såg rummet ut så? Varför användes just dessa musikinstrument till den här handlingen? Varför användes teatermasker? Hur var personerna mot varandra och vad fick det för konsekvenser m.m.?
- Hur var relationen mellan scen och salong? Användes en "fjärde vägg"? Tog skådespelarna ögonkontakt med publiken?
  - Finns det en övergripande fråga av filosofisk, politisk eller existentiell karaktär?

Reflektera

- Med vilken känsla lämnade ni föreställningen?
- Om ni skulle fått ändra något i föreställningen - vad skulle det varit?
- Vilken karaktär i föreställningen skulle du helst velat vara? Varför?
  - Fanns det någon karaktär du kände sympati för?
  - Kände du dig någon gång extra engagerad?

Ställ gärna följdfrågor som "Hur menar du då?" eller "Kan du ge ett exempel?"

Samtala om tematiken i föreställningen

Domaren är fast besluten om att häxor inte finns, då han anländer till finnskogen. Allteftersom rättegången går så börjar han tvivla. När han inser att han själv kan bli indragen och beskyldd för delaktighet (efter besöket i cellen hos Sillanpääs Marina) så backar han och vill inte ta förhören längre, utan dömer Sillanpääs Marina till döden.

Exempel på frågor att diskutera:

- Vad händer då de goda tvivlar på sina egna värderingar? Och vilka konsekvenser kan det få i olika situationer?
- Häxprocessen handlade till stor del om lynchning av oskyldiga personer. Finns det någon folkgrupp (stor eller liten) som utsätts för lynchningar även idag? Hur tar det sig uttryck?
  - Förr brände man häxbål, idag förekommer koranbränningar. Kan ni komma på fler symboliska handlingar för att säga sin åsikt? Finns det någon (etisk eller laglig) gräns för vad man får, eller inte får, göra?
- Mellan skogsfinnar och svenskar fanns ett "vi och dom". Vilka "vi och dom" ser du idag?
- Trolldomskommissionen bestod bland annat av präster och betrodda lekmän, som fick avgöra människoliv. Finns det några grupper i Sverige idag som dömer andra till livet (ex. kriminella nätverk)? Vilka grupper kan ni se och varför tror ni att det blivit så?

Föreställningsanalys

Låt eleverna göra en föreställningsanalys över föreställningen där de beskriver hur dom upplevde föreställningen. Förslag på frågor: vilket är elevernas starkaste minne? Har de lärt sig någonting nytt, eller fått större förståelse för någonting? Vad tänkte de om scenografin, kostymerna, musiken, ljuset och hur uppfattade de scenrummet?

Vi tar tacksamt emot recensioner om det skrivs några.
(Västanå Musik & Teater, Berättarladan 1, 686 94 Sunne)

Besök av teaterpedagog i anslutning till föreställningen

Det går även att få pedagogiskt besök i anslutning till föreställningen. Dessa besök sker av Västanås teaterpedagog Linnea Benneberg. Innehållet anpassas efter behov och önskemål och kan ske både före eller efter teaterbesöket, i den mån det är schematiskt möjligt. Ett pedagogiskt besök kan innebära att man för ett samtal om handlingen, värmländska historiska häxprocesser...

Rundvandring och guidning av teaterpedagog

I möjligaste mån erbjuder vi också rundvandring och guidning av kostymutställning i samband med föreställningen. Vi visar upp "Västanå som arbetsplats" och pratar om hur vår kostymavdelning arbetar.

Via följande länk kan du se förslag på skolprojekt i anslutning till *I domarens skepnad*:
<https://vastanateater.se/unga-vastana/skapande-skola-och-pedagogiska-paket/>

Frågor och önskemål gällande besök av teaterpedagog, eller frågor kring det pedagogiska materialet, kan ställas till teaterpedagog Linnea Benneberg: linnea@vastanateater.se

Exempel på domar och värmländska rättsprocesser

Kapten Elin på Värmlands Näs

Denna häxprocess genomfördes i Södra ny, Näs härad, Värmland, mellan åren 1720-1724. Det var den första större förföljelsen i Sverige sedan *det stora oväsendet* (se ovan) åren 1668-1676. Det ledde inte till några dödsdomar, men flera personer utsattes för tortyr och dömdes till spöstraff, fängelse och förvisning.

Bakgrunden: i Södra Ny uppgav den 10-åriga föräldralösa Brita Persdotter i Lillängen (1710-1722) att hon hade förts till Blåkulla påsken 1720 av de tre kvinnorna Elin Eriksdotter i Mofikerud (en fattig "klok" torparfru, född c:a 1660), Lisbet Svendsdotter i Dalen och Kerstin Nildsdotter från Gunnarsryd. Flickan Brita nämnde detta för sitt husbondfolk strax därpå, och dom berättade i sin tur för prästerskapet och kronobetjäningen. Prästerskapet tog aktiv del i undersökningen.

Biskop Bröms i Karlstad tog därefter med sig flickan Brita på en inspektionsresa till grannförsamlingarna, där hon fick peka ut kvinnor vid kyrkporten efter söndagsmässan. De anklagade kallades sedan till förhör i häradstinget, ledd av häradshövding Johan Ekstedt.

Brita pekade ut Elin som ledare till de häxor som förde folk till Blåkulla. Elin kallades sedemera allmänt för Kapten Elin.

11 kvinnor stod anklagade:

1. Kierstin Nilsdotter från Gunnarsryd, "Mickelsmor", 44 år, knektänka, bekände: spöstraff.
2. Kerstin Svendsdotter i Takene, "Kerstin i Takene", 25 år, piga: frikänd (bestraffades dock för hor efter att ha fått barn med en fängelsevakt)
3. Elin Ericksdotter från Kopparviken från Mofikerud "Kapten Elin", cirka 60 år, bekände: Elin dömdes till spöstraff vid kyrkan två söndagar i rad och "landsförvisning".
4. Elisabeth Larsdotter Biberg, "Lisbet i Fjället", knektänka, bekände men återtog beaktelsen: frikänd.
5. Elisabeth Hansdotter i Tolerudsskog, "Lisbet i Klämma", knektänka, klok gumma, bekände: spöstraff och landsförvisning.
6. Elisabeth Swensdotter i Dalen, "Lisbet i Dalen", knektänka, klok gumma: spöstraff.
7. Marita "Marit" Annonssdotter, Britta Persdotters mormor och fostermor: dog i fängelset i Örebro.
8. Karin Larsdotter i Rösa: frikänd.
9. Anna Johansdotter/Jönsdotter i Gunnarsrud, 70 år: spöstraff.
10. Kierstin Andersdotter i Dalen, "Ramme-Kersti", tiggare och knektänka, klok gumma: spöstraff.
11. Beata Johansdotter/Jönsdotter i Bråten, inhysesjon, klok gumma: frikänd.

Britas berättelse var typisk för samtidens häxsågnar. Sammanfattningsvis redogjorde hon följande: Brita uppgav för rätten att Elin under påsknatten hade kommit till hennes sovrum genom skorstenen. Elin hade lagt en träklamp i Britas säng, som skulle se ut som Brita under den tid hon var borta. Därefter hade Elin smort en käpp med olja ur ett horn och uttalat en trollramsa "dra upp och ned och ända ned i helvetet", för att sedan fara upp med Brita i luften, där käppen förvandlades till en hare som var mjuk och len. På vägen, där de flög med andra häxor i luften, hade de mött Djävulen vid en kyrka. Han skar Brita i fingret och klippte av en lock av hennes hår. Djävulen mässade vid altaret och predikade i predikstolen. Häxorna hade sedan följt honom till Ny sockenkyrka, där Djävulen utförde en svart mässa och gav dem sakramentet, som då var hans kropp och blod, i stället för Kristus. Sällskapet hade därefter flugit till en gård utanför Karlstad, som visade sig vara Blåkulla, där även Satans hustru, "en liten Menniska, klädd i sidt grådt lakan", närvarade. På hemvägen hade häxorna skrapat metall av kyrkklockor, tjuvmjölkat kor och lagt olycksbringande föremål under grannarnas trösklar. Brita hade vid hemkomsten blivit sjuk och hungrig och gripits av ånger och behov att berätta.

Elin nekade, men efter att hon "fått föreställningar" från häradshövdingen, befallningsman och närvarande präster hade hon tillslut erkänt. Hon uppgav plötsligt att hon tre år tidigare hade fått besök av Djävulen sedan hon satt ensam hemma när maken var bortrest. Djävulen hade då frågat henne

varför hon satt där i fattigdomen, och han visade henne vackra hus och vackra gåvor, som han lovade att ge henne. Hon hade också fått mat och dryck. Vid återkomsten hade hon fått ett smörjhorn, känt sig hungrig trots allt hon ätit och sedan dess besökt Blåkulla under skärtorsdag, långfredag och påsknatten.

Kvinnorna blev förda till Örebro slott där de fängslades. En böneskrift skickades till Landshövding Conrad Ribbing från tio av de anklagade kvinnorna, där det framkom att de erkänt under tortyr. Ribbing letade bevis för deras skuld, men fann inga. 1724 kom domen.

En samling föremål som kallas för "Kaptan Elins trolltyg" finns på nordiska museet. Den innehåller en mjölkhare, ett kohorn, en hönsafot, en dödska, en björnklo, en bit skullben och eventuellt en tand.

Exempel på andra värmländska häxprocesser

Torsby, Ekshärad och Herrhult (Kroppa), 1608

I november 1608 gav Karl IX order om nya förhör på Mats i Oleby (Torsby), Britta i Våle (Ekshärad) och Per Amundssons hustru i Herrhult (Kroppa) socken. På förhören med Mats och Britta skulle bödeln medverka, vilket alltså innebar någon form av tortyr. Detta visar på att även Karl IX ansåg att tortyr skulle användas i trolldomsfall.

Många vittnade mot den kriminelle Mats i Oleby. Mats anklagades, vid tinget i Fryksdalen 1607, för att genom trolldom ha dödat Jon i Bada, som påstått att Mats tidigare stulit en gryta av honom. Mats ska dessutom ha gjort sin kusin, Jöns i Oleby, till krympling som en hämnd för att Mats några år tidigare (år 1600) hade blivit dömd till dryga böter och kyrkoplikt med risstraff vid samtliga då fyra kyrkor i pastoratet, efter att ha begått dubbelt hor med Jöns hustru. Till följd av sina trollkonster och sina stölder hade Mats blivit bortjagad, både från Fryksdalen och sedan från Östra Fågelvik, samt Grava.

I protokollet om Britta i Våle sas vid tinget i Älvdals härad 1607 att hon hotat att skada Trond i Månäs (Norra Ny). Varpå strax Trond hade insjuknat och dött. På sin dödsbädd ska han ha anklagat henne för sin död. Någon dom finns inte att hitta.

Om Per Amundssons hustru i Herrhult berättades vid tinget på Värmlandsberg 1608 att hon var anklagad för trolldom, men utan att några detaljer infördes i domboken.

Lungsunds socken, 1608

En friande dom kan däremot konstateras för Anders i Skälstabacken (Lungsunds socken). På tinget på Värmlandsberg 1608 vägrade både nämnden och tingsmenigheten Anders och hans hustru för anklagelser om trolldom, och hans granne Jöns, som några år tidigare hade väckt åtal mot Anders för att vara en trollkarl, medgav nu att varken han eller hans fru hade "förnummitt något ont" av honom. Därför frikändes Anders medan grannen bötfälldes för obevisat käromål.

"Värmland", 1636

Det hände att trolldomsanklagelser, som inte hade något att göra med det egentliga brottet, förekom. Anna, en kvinna från Värmland, anklagades 1637 för medverkan vid ett mord. Hon hade hjälpt en äkta make att strypa sin fru genom att hålla fast offrets händer. Rapporter om trolldom sippade fram under rättegången. Anna blev plötsligt anklagad för att ha gjort en kvinna sinnessjuk och gett någon annan en onaturlig sjukdom. Hovrätten beordrade fördjupad undersökning om hennes trolldomsbrott. Detta förklarar en del av den hysteri som skapades: misstänksamhet mot bekanta och vänner som ledde till anklagelser, som i vissa fall inte hade med brottet att göra.

Visnums härad, 1651

Kring 1651 i Visnums härad i Värmland sattes en gammal kvinna och hennes son inte bara i fängelse "på prov" utan underkastades också vattenprov. Den försiktige tingsförrättaren nämnde särskilt, att vattenprovet skett på landshövdingens uttryckliga order.

Vadje, 1665

Karin Larsdotter från Vadje (Torsby) anklagade Gertrud Håkansdotter och en ej namngiven piga för att ha förgjort hennes kalv. Gertrud nekar och beskyller i stället Karin för att ha dödat Gertruds pappa. Det nekar Karin till. Eftersom ingenting kan bevisas så dömes båda till Guds dom och 40 mark var.

Bjälverud (Sunne), 1673

1673 anklagas Marit Pedersdotter i Bjälverud för att ha setts i Blåkulla av 13-åriga Marit Andersdotter (boende i Lysvik) då 13-åringen själv "med andra barn var dit". Marit Pedersdotter ska sedan ha drivit otukt med Djävulen och av Djävulen fått en smörja av en kokt orm, att smörja sitt horn med. Vid andra Blåkullabesöket, vittnar 13-åringen, fick Marit Pedersdotter två tänder att gnaga kyrkklockor med. Det hon gngat av, vid sin tredje resa, kastade hon under ett golv, samtidigt som hon sa "såsom detta aldrig kommer till klockan mer, så ska aldrig min själ komma till Gud". Marit Pedersdotter nekade och grät i rätten och ropade till Gud i den omfattningen att rätten inte kom längre i sitt förhör. Det avkunnades aldrig någon dom.

Den 13-åriga Marit Andersdotter kom ursprungligen från Dalarna. Det kan därför misstänkas att målet hade ett visst samband med den våg av dödliga trolldomsprocesser som sköljde över Dalarna vid denna tid.

Sörmark, 1683

Ingeborg Jonsdotter, 14 år gammal, berättade att hon tre år tidigare arbetat i Sörmark. Där har hon en natt hämtats av sin dåvarande husmor från svalen, där hon sov tillsammans med husbondens dotter, och på en stut fört Ingeborg till Blåkulla. Av gästerna på Blåkulla kände hon igen flera andra som hon pekade ut. Ingeborg har även förts till Blåkulla av Marit Jonsdotter tillsammans med Margareta i Ransby (4 år gammal) och nämndemannen Olof Elofssons son Jöns (2 år). En annan gång, berättar Ingeborg, tog de även med sig dåvarande husbondens dotter, som blivit mycket sjuk dagen efter. Ingeborg har även sett Marit Persdotter och Marit Andersdotter tjuvmjölka grannens kor. Då ingen av Marit Jonsdotter, Marit Persdotter och Marit Andersdotter bekänner gärningarna, så döms Ingeborg till böter till de 3 kvinnorna på 40 riksdaler vardera. Men då hon varken äger pengar eller är myndig så döms hon till kroppsstraff.

Granbäck (Sunne), 1706

I början på 1700-talet bekände Dordi Nilsson i Fryksdals härad, att hon hade tagit Djävulen till hjälp, genom att anropa honom. Själva förgörningen utförde hon själv. Bönderna som vittnade mot henne hänvisade till att Dordi berättat detaljer för dom över vad hon gjort. Ibland hade hon tagit inälvor från kreatur och kastat utanför sina ovänners fähus, för att förgöra den som först gick över tröskeln. Ibland hade hon skadat kreatur med trollskott. Dom vittnade om hur hon hade tagit väveknutar och hår av skinn eller efter barkade hudar, och rullat ihop det, som en hård kula. Och när hon ville göra någon skada, hade hon kastat iväg den och befallt den fara dit hon ville i Djävulens namn. Och genom Djävulens konster, så hade det gjorts skada, enligt vittnen. Vad domen blev står osagt.

Mölnerud, 1733

Vid vårtinget 1733 erkände den drygt 30-åriga Olof Jönsson i Mölnerud i Fryksände att han som hämnd för lidna orättvisor "skämt" (förstöra genom trolldom) flera hästar som tillhörde hans ovänner genom att bl.a. läsa Fader vår baklänges och förbanna Gud, något han lärt sig i sin ungdom av en gammal kvinna i Bada. Under åberopande av bl.a. 2 Mos. 22:18 (som ingick i landslagens appendix med utdrag ur Moseböckerna) och Högmålsbalken 6 kap. landslagen dömde häradsrätten Olof Jönsson till döden för trolldom. Göta hovrätt tog endast fasta på att Olof Jönsson var skyldig till "brott mot gud" (en lag som helt trädde i kraft 1736) och tycks inte ha trott på att det hela ska ha gett effekt på djuren. Han dömdes dock slutligen till döden: Olof Jönsson halshöggs och hans kropp grävdes ned på avrättningsplatsen.

Långerud, Östmark, okänt år, samt Tössebo (Åmål), 1735

Sägen: En gubbe som följt med häxor på en häxfärd blev nedskjuten, varvid han bröt båda lårbenen.

Även 1735 finns ett rättegångsprotokoll från Tössebo härad (nuvarande Åmåls kommun) där en dräng skjutit ner en häxa under färd.

Enligt olika sägner är det från denna tid som traditionen att skjuta på påskkvällen härleder sig.

Ölme, 1748

Det var mycket ovanligt att den som anlitat en trollkunnig gick till domstol om denne kände sig lurad. Att det var olagligt att utföra trolldom, kom att gälla även de som anlidade trollkunniga. Ofta fanns det nämligen ett ärligt uppsåt från de trollkunniga att hjälpa; en del gjorde det gratis och ingen begärde därför det omöjliga av dom. Vägen till hälsa och framgång låg ändå i sista hand genom ödet hos Gud, en tanke som skänkte tröst. Elicka Andersdotter i Ölme härad i Värmland rannsakades 1748. Hon botade "skämnda", genom att offra eller gräva ned pengar. Kläder som burits i kyrkan dög också för att bota. Allt tog en snabb vändning då en uppdragsgivare ertappade henne med att smussla undan en "offrad" halsduk till sig själv.

Åls socken, Älvdalen, Dalarna, 1757, 1778

Den sista egentliga häxprocessen i Sverige, med ymnigt användande av tortyr, ägde rum i Åls socken i Dalarna år 1757. Händelsen satte igång en ny hysteri i Dalarna mellan 1757-1763. Det var skomakaren Per Olofsson som satte igång det hela, genom att berätta om gamla häxsägnen för sina lärningar. Pojkarnas fantasi sattes igång och en av dom drömde på natten om kvinnor från trakten. Kvinnorna uppträdde i en magisk cirkel och lärpojken visste vilka de var. Kvinnorna häktades och utsattes för tortyr: de blev upphängda i handklovar, de nöps, skakades och tvingades uttala bekännelser, men målet ledde inte till fällande domar mot kvinnan. Däremot så dömdes lärpojken till spöstraff, förvisning och böter. Fallet kom sedan upp i hovrätten där pojken istället dömdes till 16 dagar med vatten och bröd och till att tjänstgöra som soldat i Pommern. Fallet togs sedan upp i högsta domstolen och kvinnorna fick skadestånd.

Så sent som 1778 anklagade en kvinna i Älvdalen en annan kvinna för en Blåkullaresa, men efter förhör avfärdades anklagelserna. Sedan var det slut.

Det var först 1779 som dödsstraffet för trolldom helt togs bort. Det skedde i en förordning av Gustaf III. Hädelse var straffbart fram till 1970 (fr.o.m. 1949 i egenskap av "brott mot trosfrid"). Dödsstraffet för hädelse hade (formellt) avskaffats först med 1864 års strafflag.